

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ ІЗ НЕПОШИРЕНИМИ ПРЕДИКАТНИМИ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИМИ СПОЛУКАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДІЇ

У статті розглядається семантико-синтаксична структура речень із непоширеними предикатними дієслівно-іменними сполуками на позначення дії, аналізуються компоненти валентної рамки вказаних предикатів та можливості ускладнення реченнєвої структури різного роду синтаксемами.

The article is dedicated to the investigation of the semantic-syntactical structure of the sentences with the non-extended set verb-noun combinations denoting actions and functioning as predicates, as well as to the analysis of the mentioned predicates valent frame and the possibilities of the sentence structure complication with the syntaxemes of various types.

Як відомо, семантична структура речення визначається семантико-синтаксичною валентністю предиката, котрий детермінує кількісний склад актантів та їх семантичні функції [3, 137]. Ця конструктивна, організуюча роль предиката у реченні є загальноновизнаною [1; 2; 6; 7; 8; 9; 11; 12; 13] і вповні характеризує його сутність – предикат функціонує у якості фіксатора структурної схеми речення, “задає певну конфігурацію і семантичні типи актантів” [2, 37], уможливаючи тим самим відображення ситуацій навколишньої дійсності засобами мови.

Будучи цілісними номінативними одиницями та функціональними еквівалентами дієслів, стійкі дієслівно-іменні сполуки виконують у семантико-синтаксичній структурі речення роль повноцінного предиката, не поступаючись за власними можливостями своїм однослівним відповідникам. З огляду на те, що досліджувані неоднослівні номінації у якості предиката ще не були об’єктом вивчення у спеціальних розвідках, дана стаття покликана заповнити прогалину у їх характеристиці¹.

Предикати дії, позначаючи “діяльність, що породжується суб’єктом-діячем і ним активно й безпосередньо стимулюється” [4, 93], за сполучувальним потенціалом посідають перше місце у системі сучасної української мови. Вони можуть супроводжуватися максимальною кількістю

¹ Розглядатимуться предикатні дієслівно-іменні сполуки на позначення дії як центральні у стратифікації виділюваних автором предикатів, виражених одиницями вторинної номінації.

іменникових синтаксем, що сягає шести компонентів (суб'єкт дії, об'єкт дії, адресат дії, знаряддя / засіб дії, а також початковий / кінцевий пункт та напрям руху у предикатів зі значенням руху та переміщення в просторі).

Нижче подано характеристику компонентів актантної рамки речень із предикатними дієслівно-іменними сполуками на позначення дії у порядку послаблення характеру їх облігаторності:

1. **Суб'єктна синтаксема:** Лівобічна валентність предиката дії передбачає наявність “діяча”, суб'єкта, котрий в силу певних обставин стає причетним до творення нової якості об'єктивної та суб'єктивної дійсності. Наприклад: *Лесько ще два роки сіяв пострах серед панів і орендарів* (В. Гжицький). – Поєднуючись зі стрижневим компонентом реченневої структури [7, 339], суб'єкт дії є невід'ємною складовою семантики речень із акціональними предикатами, оскільки дія поза суб'єктом не існує і не здійснюється.

2. **Об'єктна синтаксема:** Активному діячу протиставляється інший учасник ситуації, що описується предикатом дії, – об'єкт, тобто субстанція, котра утворюється, змінюється чи знищується у процесі дії. Будучи “метою, кінцевим результатом дії” [10, 44], об'єкт знаходиться у сильній правобічній припредикатній позиції. Наприклад: *Повоювали [лицарі] князеве військо, а самого князя в полон узяли* (С. Васильченко). – У наведеному прикладі дія, виражена неоднослівною предикатною сполукою та цілеспрямовано здійснювана активним суб'єктом, передбачає творення нової якості об'єкта дії, а саме – позбавлення його права на волю та надання йому статусу військовополоненого з усіма пов'язаними із цим наслідками.

3. **Адресатна синтаксема:** Дія, спрямована на об'єкт, може мати свого адресата, задля котрого вона і виконується. Наприклад: *В актовій залі школи в урочистій обстановці було проведено вручення атестатів зрілості її випускникам* (З газети), *Але він [Богун] і пізніше з усім Вінницьким полком не дав присяги російському цареві* (З журналу). – Синтаксеми зі значенням

адресата дії вказують на особу, на користь (чи на шкоду) якої відбувається виражена акціональним предикатом дія.

4. Інструментальна синтаксема: Валентна рамка предикатів дії допускає входження у неї інструментальних синтаксем у значенні знаряддя та засобу дії. Наприклад: – *Так. Саме на цьому документі я поставив свій підпис подарованою мені президентом **ручкою** (З журналу), Транспортування цього вкрай небезпечного вантажу було здійснено **військовою вантажівкою** (З газети).* – Будучи основним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми [5, 129], орудний відмінок вказує на конкретні предмети (у якості знаряддя дії), а також істоти, механізми й допоміжні предмети (у якості засобу дії), використовувані для успішної реалізації вираженої предикатом дії та досягнення бажаного результату.

5. Локативні синтаксеми: Пов'язані із семантико-синтаксичною валентністю предикатів зі значенням руху та переміщення у просторі, котрі окреслюють напрямок (кінцевий і вихідний пункти руху) або шлях руху. Наприклад: *За помірними цінами компанія здійснює перевезення вантажів **зі столиці до будь-якого міста Прикарпатського регіону** (З газети), **Горемандрівники здійснювали перехід небезпечної ділянки гір за хибним маршрутом** (З журналу).* – Предметно-просторові орієнтири доповнюють семантику вказаних предикатів, дозволяючи повноцінно відобразити екстралінгвальну ситуацію в орієнтаційному плані.

Отже, дієслівно-іменні сполуки у якості акціональних предикатів можуть вибудовувати речення із максимальною кількістю компонентів, а саме – семикомпонентні речення, як-от: *Добровольці доволі успішно здійснили транспортування пошкодженого майна його власникові вантажним автомобілем з Києва до Одеси (З журналу).* – Полікомпонентні речення такого типу не є поширеним явищем у сучасній українській мові, оскільки надмірна інформативна завантаженість висловлювання є недоцільною та невиправданою через ускладнення процесу комунікації, за винятком тих випадків, коли така надмірність є необхідною.

Загалом, коригована завданням комунікації кількість актантів, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю предикатів, передбачає опущення адресатних, інструментальних та локативних синтаксем, що посідають периферійне місце у валентній рамці предикатів дії на відміну від суб'єктних та в меншій мірі об'єктних синтаксем, котрі вирізняються винятковою облігаторністю у семантико-синтаксичній структурі речення із акціональними предикатами.

Суб'єкт дії, як уже зазначалося вище, репрезентує “діяча”, обов'язкова присутність якого зумовлюється сутністю акції, що передбачає наявність активного начала для її здійснення. Мова йде про енергію, акумульовану у потенційному виконавці певної дії, без якої реалізація та підтримка останньої була б неможливою.

Об'єкт дії відіграє, на думку Н.Д. Арутюнової, не менш важливу роль у семантико-синтаксичній структурі речень із акціональними предикатами, визначаючи характер цієї дії, спрямованої на його творення, зміну чи знищення. Предикат пов'язує подію саме з пацієнтом, а не з агентом, оскільки дія спрямована на об'єкт, і саме він зазнає змін і перетворень [2, 125].

Семантико-синтаксична структура речення, структурна база котрого складається із предиката та зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю субстанціальних синтаксем, може ускладнюватися різного роду синтаксемами, зближуючись за семантико-синтаксичними ознаками зі складними реченнями. До таких засобів структурно-семантичного ускладнення простого речення із предикатними дієслівно-іменними сполуками на позначення дії відносимо:

1. часові синтаксеми: *Завтра вдень король Людовік XIV дасть аудієнцію великому царському послу в Сен-Жерменському палаці* (Н. Рибак), *Після обходу палат хірург пішов до перев'язочної, дав розпорядження щодо порядку перев'язок і присів біля вікна* (О. Довженко), – *Тут за часів Паризької комуни Промову виголосив Клемансо* (М. Рильський). – Темпоральні синтаксеми вводять позначувані у наведених вище прикладах ситуації у сферу часової

характеристики, вказуючи на аспекти їх одночасності – різночасності, попередності – наступності, початковості – кінцевості, тривалості тощо.

2. причинові синтаксеми: *За наказом генерала офіцер вніс зміни у раціон військовослужбовців (З газети), В результаті такого безвідповідального ставлення до здійснюваної місії делегація припустилася ряду помилок, спричинившись до виникнення чергового конфлікту (З журналу).*

– Причинові синтаксеми виражають причину, що зумовила здійснення та характер протікання дії, вираженої неоднослівним предикатом. Така конденсація причинно-наслідкових відношень у структурі ускладненого простого речення вигідно відрізняється від еквівалентного за змістом складнопідрядного речення з підрядними частинами причини, відповідаючи загальній тенденції до спрощення виражальних конструкцій при максимальному збереженні вихідного змісту.

3. цільові синтаксеми: *З метою отримання хабара посадова особа безпідставно наклала арешт на майно потерпілого (З газети), Тоді я склав план реконструкції кількох площ і вулиць міста з метою його благоустрою (О. Довженко), Для захисту західного кордону керівництво цієї маленької держави здійснило поповнення військових сил за рахунок миротворчого контингенту США (З журналу), Борці за незалежність України віддали своє життя в ім'я справедливості, заради відновлення історичної правди та безхмарного майбутнього рідного народу (З посібника).* – Володіючи часовим планом відносно майбутнього, цільові синтаксеми визначають часову перспективність та необхідність позначуваної предикатом дії, здійснення якої призведе до бажаного результату. В останньому прикладі синтаксема мети із компонентом *в ім'я* містить семантичний відтінок присвяти, що передбачає інтенсифікацію зв'язку між довгоочікуваним результатом та зусиллями, докладеними до його досягнення.

4. допустові синтаксеми: *Незважаючи на збитковість власного виробництва, підприємство налагодило випуск нового асортименту продукції, орієнтованої на споживача середнього достатку (З газети), Всупереч*

численним прогнозам, уряд здійснив реформування системи пенсійного забезпечення громадян у попередньо заявленому обсязі (З журналу). – У наведених прикладах допустові синтаксеми, виражаючи явище, що передує позначеній предикатною сполукою дії, використовуються для вказівки на різноплановість, несумісність та суперечність поєднаних у складі речення двох ситуацій.

5. умовні синтаксеми: *На випадок посухи допомогу збитковим фермерським господарствам надаватимуть новостворені кредитні спілки (З газети), У разі потреби конфіскацію надбаного незаконним шляхом майна відтепер можна буде здійснити за спрощеним механізмом (З журналу).* – У вказаних прикладах, котрі репрезентують згорнуті складнопідрядні речення із підрядними умовними частинами, синтаксеми *на випадок посухи* та *у разі потреби* вказують на гіпотетичність та реальність здійснення певної дії, що постає у якості наслідку, породженого складеними умовами.

6. способу дії: – *Десанти, в човни! – Команду подали пошепки (О. Гончар), О. Нестор правив утренью дуже помалу (І. Франко), Сила народна узброєна без упину на приступ іде (Л. Смілянський), – Неси, Максиме, службу справно, – сказав Карагач (М. Зарудний).* – Вказані синтаксеми дозволяють увиразнити якісну характеристику позначеної предикатом дії у відповідності із завданням комунікації, тобто згідно потреб мовця акцентувати увагу співрозмовника на певному конкретному аспекті протікання дії. В останньому прикладі семантична структура речення ускладнюється також завдяки використанню вокативної субстанціальної синтаксеми, котра доповнює адресатну семантику семантикою потенційного суб'єкта дії при предикаті в імперативній формі. Тут компонент *Максиме*, вказуючи на адресата вольової дії мовця та суб'єкта потенційної дії співрозмовника, конденсує семантику двох елементарних із семантико-синтаксичного погляду простих речень в ускладненому простому.

Викладений матеріал дозволяє зробити такі висновки:

1. досліджувані сполуки являють собою функціональні еквіваленти акціональних дієслів і виконують у реченні ключову для дієслів роль предиката;

2. предикатні дієслівно-іменні сполуки на позначення дії максимально виявляють власні валентні потенції, вибудовуючи у структурі речення шестикомпонентну актантну рамку, уможливаючи тим самим всебічне представлення екстралінгвальної ситуації;

3. семантична структура речень із неоднослівними предикатними сполуками на позначення дії допускає ускладнення її різного роду синтаксемами, репрезентуючи можливість конденсації семантики двох простих у семантико-синтаксичному відношенні речень в ускладненому простому.

Заявлена стаття репрезентує лише один із аспектів дослідження семантико-синтаксичної структури речень із даними предикатами. Доцільним видається аналіз реченневої структури із предикатними дієслівно-іменними сполуками на позначення стану, процесу та якості.

Література

1. Алисова Т.Б. Опыт семантико-грамматической классификации простых предложений // Вопросы языкознания. – 1970. – № 2. – С. 91-98.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 231 с.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.

7. Демьянков В.З. Предикаты и концепция семантической интерпретации // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 39. – № 4. – 1980. – С. 336-346.

8. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 528 с.

9. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20-32.

10. Кильдибекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке. Опыт функционально-семантического анализа. – Саратов: Изд-во Саратовского у-та, 1985. – 190 с.

11. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., дополненное. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 709 с.

12. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения (Семиологическая грамматика). – М.: Наука, 1981. – 360 с.

13. Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике – 1981. – Вып. 10. – С. 369-495.